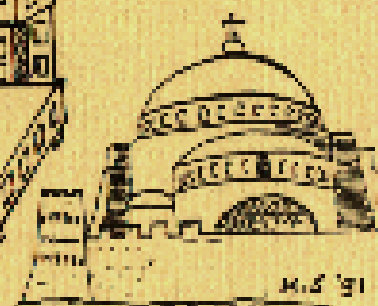
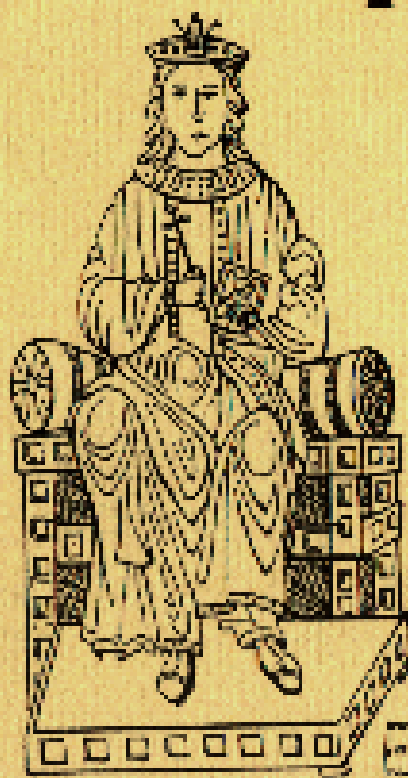

KEIZERIN THEOPHANO

991

1991

VALKHOF NIEUWS

13e jaargang no. 2 1970-1991

V A L K H O F N I E U W S

REDAKTIEADRES: Postbus 1390
6501 BJ Nijmegen

REDAKTIELEDEN: H. van Brienen
J. Hendriks
L. Hendriks-Walraven

V A L K H O F V E R E N I G I N G

LIDMAATSCHAP: schriftelijke aanmelding
via postbus 1390 Nijmegen

CONTRIBUTIES: f 20,== per jaar
65+ f 12,50 (vanaf 2e jaar)
op postgironummer 4438363
tnv. Valkhofvereniging

V A L K H O F S T I C H T I N G

ABN-bank Nijmegen
Rekeningnummer 53.76.75.930
Giro ABN-bank 821025

**VALKHOF
VERENIGING**

postbus 1390
6501 BJ Nijmegen.

VOORWOORD

De herdenking van Keizerin Theophano's dood in Nijmegen werd voor de Valkhofvereniging aanleiding een thema-nummer samen te stellen waarin deze verrassend uit de nevelen tevoorschijn gekomen geschiedenis uitvoerig wordt belicht.

Gelukkig zullen ook de meeste stadgenoten niet ongemerkt aan deze mijlpaal voorbij gaan.

Nijmegen blikte nu eenmaal terug op een indrukwekkend verleden waar geen delen van overgeslagen mogen worden. Dit zou in deze grensoverschrijdende geschiedenis een grove nalatigheid zijn.

Het Valkhof; de kern waaruit de stad groeide, heeft een geweldige historie en hiermee natuurlijk enorme mogelijkheden voor de toekomst.

Wij kunnen uit sporen en resten van dit verleden weer realiteit maken! Natuurlijk niet met knusse prieeltjes of rozenperkjes; nee, indrukwekkend en groot! Duidelijk al vanuit de verte een symbool van Keizerlijke waardigheid zoals het ook eens was!

Voor Nijmegen een enorme toeristentrekker.

Geef deze stad zijn geschiedenis terug en schiep de bewoners niet af me een 'toetje'.

Tenslotte grote dank aan allen die het ons mogelijk maakten dit herdenkingsnummer aan U voor te leggen.

DE REDACTIE.

DE BETEKENIS VAN THEOPHAND VOOR DE LAGE LANDEN

door J.TH.M.FUNNEMAN

(Voorzitter Voorbereidingsgroep stedelijke activiteiten THEOPHAND '91)

INLEIDING

Op 15 juni van dit jaar is het duizend jaar geleden dat keizerin Theophano stierf in Nijmegen. Zij was de echtgenote van keizer Otto II, zijn 'co-imperatrix' en na zijn overlijden regentes voor hun zoon, de latere keizer Otto III. Haar stoffelijke resten zijn (waarschijnlijk per boot over Waal en Rijn) naar Keulen vervoerd en begraven in de Pantoleon-kerk aldaar.

De betekenis van deze vrouw, een byzantijnse prinses, is voor deze streken zo enorm geweest dat een groep mensen, geïnteresseerd in de geschiedenis van Nijmegen (o.a. van de katholieke universiteit, Numaga, de Valkhofvereniging, de Brediusstichting) de afgelopen jaren geprobeerd hebben dit feit in 1991 in Nijmegen te herdenken door enkele breed opgezette wetenschappelijke en culturele manifestaties om daardoor deze markante figuur, over wie nog veel te weinig bekend is, onder de verdiende aandacht te brengen van een breder publiek.

Deze pogingen zijn voor een deel helaas mislukt maar voor een ander deel zijn er nog een aantal interessante evenementen behouden gebleven, waarover elders in dit Valkhofnieuws meer.

Het lijkt op zijn minst de moeite waard in een blad dat de geschiedenis van het Valkhof koestert na een millennium even bij de betekenis van deze Keizerin Theophano stil te staan.

THEOPHAND EN HAAR TIJD/ HISTORISCHE ACHTERGROND

Theophano was een Byzantijnse prinses en een nicht of achternicht van de Byzantijnse keizer Johannes Tzimiskes. Haar huwelijk met de latere keizer Otto II, (972-983) had een politieke achtergrond.

Otto I, de Grote, de vader van Otto II, streed jarenlang tegen de Byzantijnen om de heerschappij van Italië. Het huwelijk van Otto II, met de toen nog zeer jonge prinses Theophano, maakte deel uit van een vredesregeling die na 970 door de aartsbisschop van Keulen als gezant van de keizer tot stand werd gebracht. Theophano was weliswaar niet, zoals Otto I gewent had, een recht-steekse dochter van de Byzantijnse keizer, maar het huwelijk, dat in Rome door de paus werd ingezegend, betekende desalniettemin de erkenning van het keizerschap van Otto I door de Byzantijnen, die hem voordien als 'usurpator' hadden beschouwd. (lett. 'hij die zich wederrechtelijk iets aanmatigt').

De westerse keizers hechtten aan de gedachte dat hun keizerschap een voortzetting was van het antieke Romeinse. (translatio imperii). In dat verband betekende de erkenning door de Byzantijnse keizer, de directe en universele rechtsopvolger van de Romeinse keizer, een versterking van het politieke gezag van Otto I in zijn eigen Rijk en een groei naar evenwaardigheid van beide culturen.

Als bruidschat nam Theophano een groot aantal Byzantijnse kunstvoortbrengselen mee: Goud, ivoor, edelstenen, al dan niet bewerkt, stoffen, zijde, ikonen en mozaïek-werk, zaken die men in het westen nog nooit had gezien. Als tegenprestatie ontving zij van keizer Otto land en goederen met name in noordwest Europa, o.a. in de Lage Landen.

NIJMEGEN EN KEULEN 991 - 1991

Een grote historische binding
van duizend jaar geschiedenis.

In de Pantaleonskerk te Keulen staat een
graftombe met volgende tekst:

KEIZERIN THEOPHAND — ECHTGENOTE VAN EEN KEIZER —
MOEDER VAN EEN KEIZER

Voor een goed begrip van de situatie in die dagen is het nodig te weten dat het Ottoonse hof niet op een vaste plaats resideerde, zoals in latere tijd gebruikelijk werd, maar door het Rijk reisde. De Keizer trok van landstreek naar landstreek om ter plekke bestuur en rechtspraak te regelen. Hij resideerde daartoe met zijn hof kortere of langere tijd op een keizerlijke bezitting (palts) in de betreffende landstreek. Zo ook keizerin Theophano, die vaak langere tijd in onze streken verbleef o.a. voor de inspectie en het bestuur van land en goederen die haar bij haar huwelijk waren toegefallen. Daarbij wordt de keizerlijke residentie in Nijmegen, het Valkhof, genoemd als een van haar geliefde verblijfplaatsen.

Na de dood van Otto II, werd Theophano politiek gezien een belangrijke persoon, toen zij jaren lang optrad als regentes voor haar zoon, de latere Otto III, die bij het overlijden van zijn vader pas drie jaar oud was. Maar naast haar politieke invloed had zij onmiskenbaar een culturele uitstraling, die op haar Byzantijnse afkomst was terug te voeren.

De invloed, m.n. via Theophano, van de Byzantijnse cultuur moge blijken uit de vormgeving van enkele gebouwen in onze streken, die symbolisch en liturgisch door Byzantijnse kerkgebouwen en erediensten zijn beïnvloed. (Bijv. de Nikolaaskapel op het Valkhof in Nijmegen en de Paltz-kapel in Aken)

Er zijn enkele Griekse inscripties teruggevonden en er zijn nog ikonen uit die periode, zoals de kostbare Nikolaas-ikoon uit Burtscheid, die een prachtige uit een intense liturgische beleving voortkomende traditie vertegenwoordigen, een kunstbeleving zoals wij die in West-Europa niet meer kennen.

Voorts blijkt de invloed van Byzantium op West-Europa uit kostbare voorwerpen van bewerkt ivoor en edel-

metaal die in musea her en der in Europa terug te vinden zijn en die door hun vormgeving invloed hebben uitgeoefend op westerse kunst en kunstenaars. Relicten uit die tijd zijn, behalve in Nijmegen, terug te vinden in plaatsen als Aken, Emmerich, Zifflich, Keulen, Essen, Flten, Xanten, Gellen, Susteren, Recklinghausen (ikonen).

HET SYMBOOL THEOPHANO

Men kan zich afvragen was Byzantium in de 10e eeuw in de ogen van het toenmalige Westen betekende. Men zou het aldus kunnen samenvatten:

- * Een wereldmacht gebaseerd op oude, op de antieke beschavingen terug te voeren tradities.
- * Een rijk land met een goed georganiseerd bestuurs- en militair apparaat en met een voor de Europese begrippen van die tijd ongekend hoogontwikkelde en verfijnde cultuur.
- * Een buffer en tevens een bemiddelaar tussen Azië met haar exotische rijkdommen en Europa.
- * Een land waarvan de hoofdstad toen gold als de onovertroffen Metropool, met haar gouden daken, met marmer geplaveide straten, met haar indrukwekkende kerken, waar de gestalten van heiligen uit het goud opdoemden en waar onaardse muziek weerklonk.

Van dit alles was Theophano in het westen de vertegenwoordigster, het symbool. Zij moet een zodanige persoonlijkheid hebben gehad dat zij ook in staat was dit verre cultuurgoed met zich mee te dragen maar ook hier uit te stralen.

OP DE SPOREN VAN KEIZERIN THEOPHANO

door: Henk Schoonwater

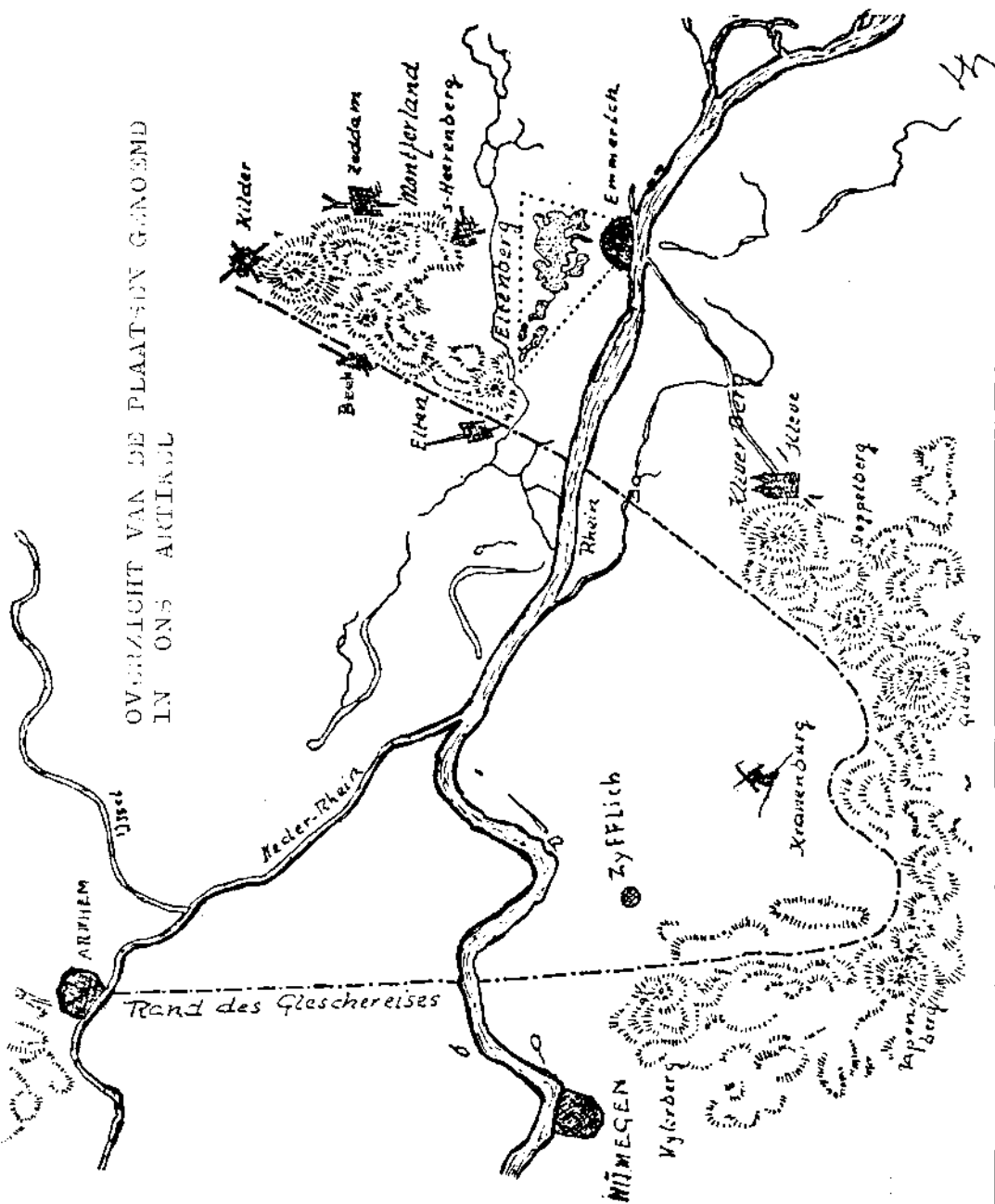
Keizerin Theophano, nicht van de Byzantijnse Keizer en sinds 972 gemalin van Keizer Otto II, heeft vele malen meestal in gezelschap van haar man de Valkhofburcht bezocht. Ook haar zoon Otto III, verbleef lang in Nijmegen en genoot hier zijn opvoeding.

Paus Gregorius V, een bloedverwant van Otto II, roemt de opvoeding die Otto hier kreeg. Of dochters van Theophano eveneens veelvuldig in Nijmegen waren is niet bekend. Wel is het merkwaardig dat de vader hier tussen 973 en 980 vaak genoemd wordt, terwijl Nijmegen toch maar een uithoek was in zijn enorme Rijk dat half Europa omvatte.

Ongetwijfeld zal ook Theophano veel hier zijn geweest om de zoon in de voor haar juiste banen te leiden. Niet voor niets noemde men hem 'de Griek'. Hij zal op zijn moeder hebben geleken. Hij had het donkere haar en ogen van zijn moeder, die juist hierom al uit de toon viel en afstak bij de blonde Germanen. Smalend sprak men daarom over 'de Griekse' als men de Keizerin bedoelde.

Peinzend en met een weemoedig gevoel moet ze soms vanuit de burcht hier naar het landschap gekeken hebben. En het is toch een merkwaardige gedachte dat wanneer wij nu nog op de Valkhofheuvel staan, hetzelfde kunnen aanschouwen, tenminste als de Waalbrug wordt weggedacht.

Die prachtige brede bocht van de Waal, bijna een meer lijkende, heeft haar doen denken aan 'de Gouden Hoorn' de verenging van de rivier de Bosporus. Aan deze rivier was het Keizerlijke paleis in Konstantinopel gebouwd. Al te vroeg, op 13 jarige leeftijd, had ze daar afscheid moeten nemen van haar familie om min of

meer gedwongen te huwen met 'die barbaar' uit het verre westen. Dit was een verstandshuwelijk geweest dat anderen haar hadden opgelegd.

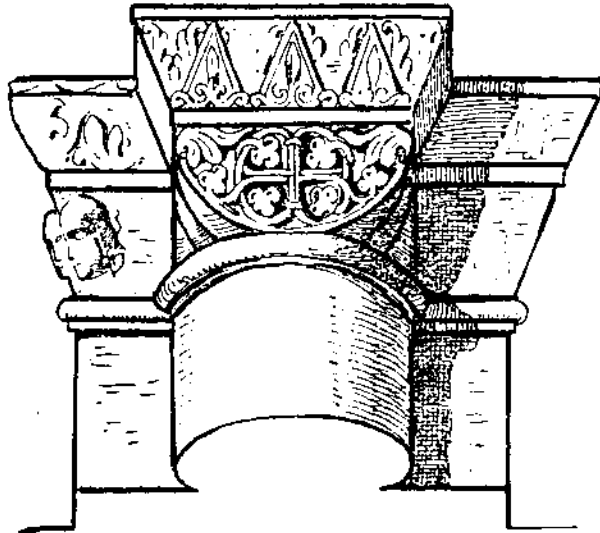
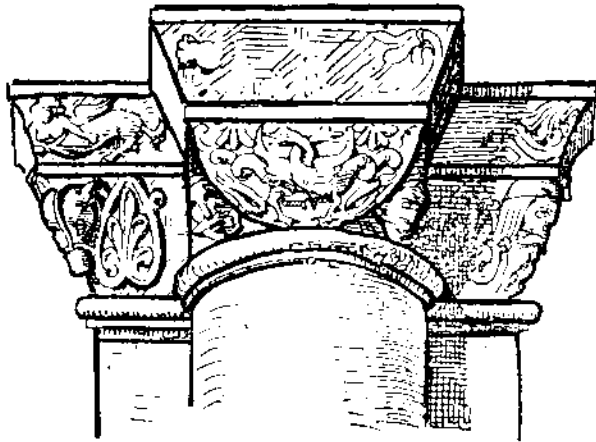
Naar rechts kijkende langs de heuvelrug, zag ze blauwig 'de Kleefse bergen'. Ze kon van verre de jonge Zwanenburcht zien, gebouwd in de 9e eeuw als bescherming tegen de aanvallende Noormannen. Nog in het jaar 1047 zou de burchtgraaf van Nijmegen daar zijn toevlucht zoeken. Er voor, als een donker silhouet tegen een lichte achtergrond de op een terp gebouwde nederzetting van Graaf Balderik van Uplade, enkele boederijen rond een kerkje. Deze kapel was toen de voorloper van de latere St.Maartenskerk in Zylflich, deze staat er nu nog.

De Kiever heuvelrug wordt naar links steeds lager om Lenslotte te verdwijnen in het Rijndal. Plotseling schiet de bodem naar het noorden dan weer omhoog als een echte miniatuurberg die bepalend is voor het landschap, de Elterberg, zoals die nu genoemd wordt. Nog heden zien we bij zeer helder weer het torentje van de meer als duizend jaar oude Stiftskerk de blauwe hemel in priemen.

Deze twee duizend jaar oude kerken die in het zicht lagen van de burcht vormen de hooflijnen in ons verhaal van Theophano.

DE KERK VAN ST.VITUS IN ELTEN.

Al in de romeinse tijd en misschien zelfs nog vroeger was deze berg al bewoond. Bij het begin van onze jaartelling wordt de plaats in verband gebracht met veldheer Drusus die er een fort beheerde. In 884 komen we de naam 'Eltinum' tegen, wat zowel hoog- als laag-Elten omvat. Zestig jaar later heeft Graaf Wichmann hier een kasteel en we lezen dat de plaats nu Eltnon genoemd wordt. Deze Wichmann, afkomstig uit Vlaanderen

Hoch- Elten
Romaanse Kapitelen in de Stiftskerk
11e -12e eeuw.

was een machtig Heer. Hij bezat de gouw Hamaland, gelegen ten N.O. van de Elterberg en vele kleinere landen in de provincie Gelderland. Zijn vrouw was een zus van Otto I. De Gravenburcht moet vrij groot zijn geweest want hij ontvangt er Otto met zijn gevolg in 944. Deze schenkt Megingos, zijn vazal, zijn goederen terug die hem wegens wangedrag waren ontnomen. Op een hierbij voorgelezen document staat aan het slot: '...gegeven, de 1e augustus in het jaar van de menswording van Onze Heer (lezing: Christus) in 944, de 1e Indictie, in het 8e jaar van onze regering, van onze Doorluchtigste Heer Otto. Gegeven te Elton in de naam van God, Amen.'

Hiermee begint voor Elten een meer lastbare geschiedenis. In de jaren 1911 en in 1959 zijn hiër opgravingen verricht en kwamen de grondvosten van de oude burcht voor den dag. Het was een driedelige burcht, terwijl men onder de fundering sporen vond van een nog ouder gebouw. Vermoedelijk werd dit al vóór 900 opgezet als verdediging tegen de Noormannen, dit gebeurde ook in Kleef. Men moet deze gebouwen niet voorstellen als een stenen kasteel met torens en muren, het waren meer houten gebouwen bestaande uit zware palen waartussen vlechtwerk van tenen en riet, aangesmeerd en opgevuld met klei dat in ruime maten voorhanden was. De binnenzijden waren bekleed met planken, de vloer een aangestampte leemlaag waarover weer een houten bedekking.

Wat wij van de opgravingen weten is dat het oudste gebouw uit twee zalen bestond, het latere van na 900 uit drie zalen. Ze waren door 'palen' in drie schepen verdeeld, zoals men in kerken ook wel ziet. Het zullen de ontvangtzalen en eetvertrekken zijn geweest. Ongetwijfeld waren de wanden behangen met zware wollen tapijten als beschermin tegen kou en tocht maar ook om het een meer huiselijk aanzien te geven.

Of er een bovenverdieping is geweest weten we niet. Wel is merkwaardig dat de palen meer dan anderhalve meter diep in de grond waren gezet, mogelijk om verzakking op de berghelling te voorkomen.

Men had deze burcht aan de warme zuidzijde gebouwd, terwijl een viertal dienstgebouwen aan de noordkant van de helling stonden. De enige stenen gebouwen waren; een kleine kapel in de gebruikelijk rechthoekige zaalvorm, met vlak er tegen een rondbouw, waarvan de bestemming nog niet duidelijk is. Was het een verdedigingstoren, een gedachtenis of doopkapel? Men weet het niet. De doorsnede is echter vrij klein; nauwelijks 6 meter en in tegenstelling met andere gebouwen bestond de vloer hier uit tegels van gebakken klei.

Graaf Wichmann moet een vroom mens zijn geweest, want in 967 veranderde hij de burcht in een adelijk Damesstift, dat onmiddellijk onder Koninklijke bescherming stond, evenals de Rijksstiften. Dat de echtgenote van Wichmann familie van de Koning was, zal hieraan niet vreemd zijn geweest. De dames uit de hoogste kringen konden intreden en waren weer vrij om heen te gaan, b.v. in geval van een huwelijk. Omdat een Stift ook kerkelijk gebied was, genoten deze kloosters speciale rechten en bescherming. De dames leefden in een volgorde van werk en gebed, waarin de dagelijkse H.Mis telkens een hoogtepunt vormde. Zij hielden zich vaak bezig met weef en borduurkunst.

Veel dochters van koninklijke en hoog-adellijke huize, vonden hier hun bestemming en dikwijls toevlucht, soms ook gedwongen.

Ook Vorsten en Graven, bekommert om hun eeuwig heil, verkozen vaak tegen het eind van hun leven het klooster. Zo ook Graaf Wichmann, die als Benedictijner monnik zijn leven eindigde in de Abdij van Mönchen-Gladbach. Hij werd naast zijn vrouw in de Stiftskerk van Hoch-Elten begraven. Deze graven ontdekte men bij de

bovengenoemde ronde toren na de laatste wereldoorlog. Al spoedig na de stichting van het Stift in 967, begon men met het bouwen van een beter onderkomen voor de kloosterlingen, dit gebeurde aan de noordkant, het 'oude paleis' liet men daarbij voorlopig intact. Men koos nu wel beter materiaal n.l. vierkante blokken tufsteen, waaruit ook de burcht te Nijmegen bestond, dit kan men aan de Valkhofkapel nog duidelijk waarnemen.

De gebouwen werden langs een trapezium vormige binnenruimte met kruisgang geplaatst, waarom deze binnenhof een dergelijk vreemd grondplan kreeg is moeilijk te verklaren. Misschien speelde de bodemgesteldheid een rol of mogelijk de aansluiting met de reeds bestaande kerk. Om verzakkingen te voorkomen steunde de funderingen op een zware laag kiezelstenen, de vloer bestond nog uit een leemlaag.

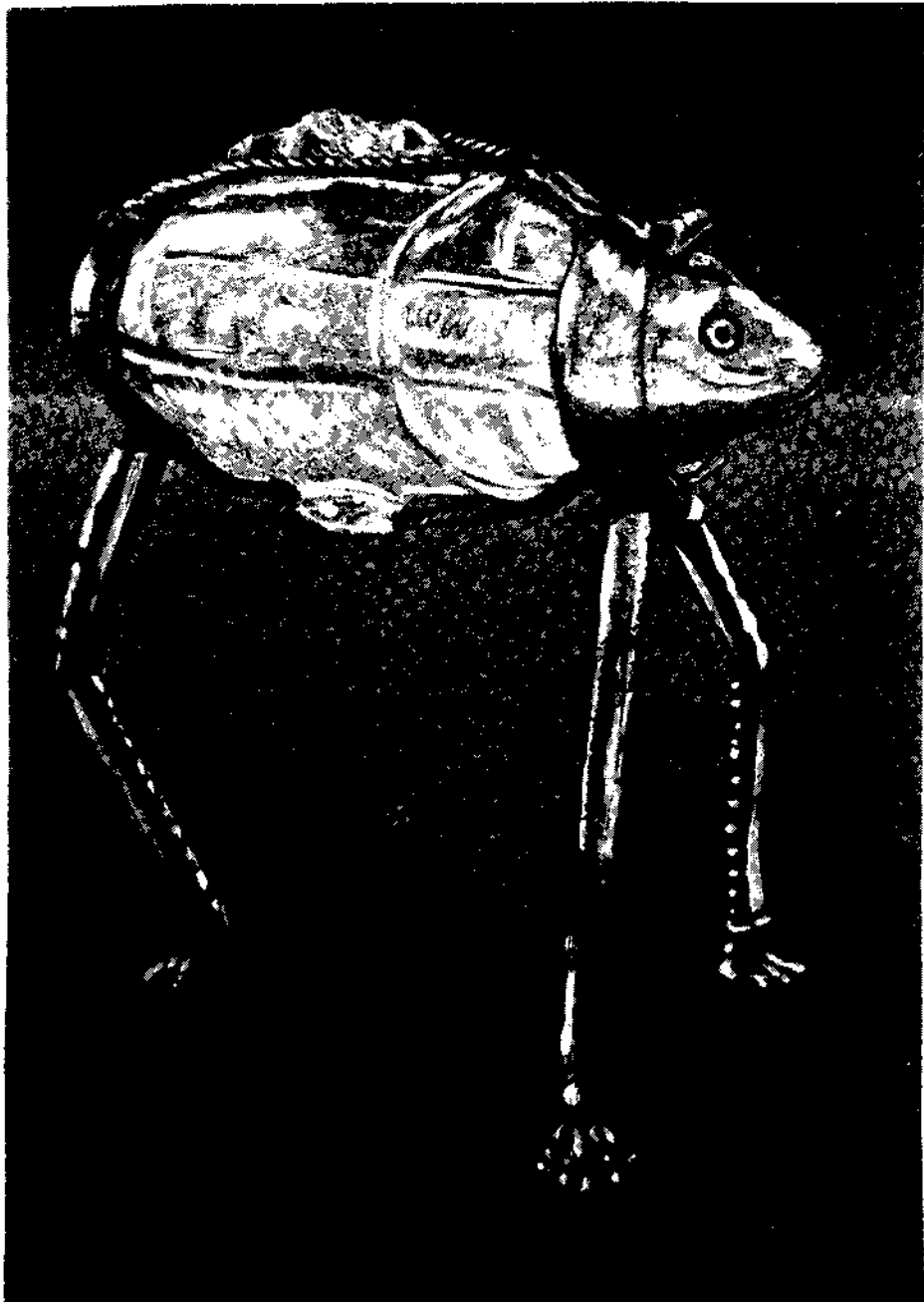
Al spoedig bleek een nieuwe kerk nodig, de vroegere van 15 bij 5 meter was wel geschikt als burchtkapel, maar niet voor een klooster-communiteit. Men pakte het meteen grootscheeps aan, er verrees een bouw van 54 meter lang, met een breedte van 22 mtr. Het priesterkoor belegde men met marmeren tegels, dit was het 'sanctuarium' waar het altaar stond. Deze tegels waren zeker afkomstig uit een afbraak van een Koninklijk paleis, vanwaar zij precies kwamen is niet meer te achterhalen. Het nieuwe Stift werd door Koning en Graaf rijkelijk met landgoederen begiftigd, deze lagen tot in het Gooi!

De eerste Abdis werd Liutgard, dochter van Graaf Wichmann.

In navolging van zijn vader, zal Otto II zeker bezoeken hebben gebracht aan Elten in tegenwoordigheid van zijn vrouwe Theophano.

Zeker gebeurde dit in het jaar 973, een jaar na zijn huwelijk. Hij bevestigd dan op de burcht te Nijmegen het

Kerkschat Hoch-Elten
Vis-vormige kristal-phiole, parfumflesje ?
omgevormd tot reliëkhouders rond 1400

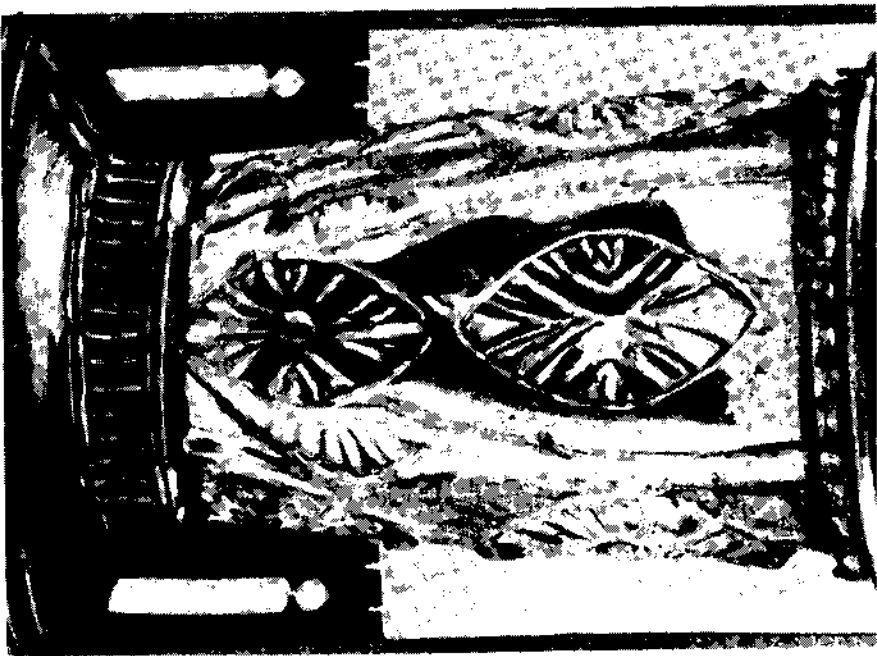
Stift te Elten in al zijn rechten, die al door zijn vader geschonken waren, dit werd nodig omdat Otto I in mei van hetzelfde jaar overleden was. Iedere nieuwe Koning bevestigde nogmaals bij zijn eerste bezoek aan stad of klooster de rechten die zijn voorgangers hier hadden verleend, het was een vaste gebruikelijke basis.

Elten gaf hij niet alleen zijn speciale bescherming, maar ook het recht een eigen Abdis te kiezen, alleen moest de bisschop van Utrecht, tot wiens diocesis zij behoorden, er zijn goedkeuring aan geven. Ook mocht de Abdis een voogd aanstellen als onmiddellijk vertegenwoordiger van de Keizer. In geval van onenigheid, of een rechterlijke uitspraak waar een van de partijen het niet mee eens was, kon deze bij de Keizer in 'hoger beroep' gaan als laatst instantie. Tevens schonk Otto inkomsten van een tol op visserij in de IJssel bij het Stift.

Het is logisch dat de Keizer en zijn gemalin vóór of na de Rijksdag te Nijmegen het Stift bezocht hebben dat zij vanuit de burcht konden zien. Mogelijk waren kerk en klooster in die zes jaar al zover gevorderd dat deze door de bisschop ingewijd werden. Dit kan echter ook in een van de drie volgende jaren gebeurd zijn toen Otto in Nijmegen verbleef. Wat er van zij, bij een bezoek behoren wederzijdse geschenken. Misschien is door Theophano enig zeldzaam oosters glaswerk geschonken aan de Abdis. Nog heden bevindt zich in de kerkschat een kristallen beker van Fatimidische oorsprong uit de 10e eeuw, ook een parfumflesje in de vorm van een vis, eveneens uit dezelfde tijd en ook uit het oosten afkomstig. Met gevoel voor traditie heeft men deze voorwerpen bewaard, ook al zijn van het 'visflesje' de vinnen beschadigd. Rond 1400 zijn deze voorwerpen omgewerkt tot reliëkhouders. Het merkwaardigst is wel de kristallen vis die totaal van

Kerkschat Hoch-Elten
Fatimidisch parfuum-flesje
in een relieken-monstrans
Xe eeuw

Kerkschat Hoch-Elten
Fatimidische kristallen beker
in een relieken-monstrans
Xe eeuw

gedaante is veranderd; men heeft er een insect-achtig dier van gemaakt op drie poten! De beker werd door een edelsmid in dezelfde tijd verwerkt in een relieken-monstrans.

Op nog een tweede flesje kan worden gewezen in deze kerkschat, het is eveneens van Fatimidische herkomst. Deze flesjes vervaardigde men in Egypte als export-artikel die in Byzantium veel waardering vonden. Meestal zijn de buitenkanten versierd met ingeslepen blad-motieven. Helaas is dit flesje in de laatste oorlog verdwenen, de monstrans waarin het zich bevond, behoort nog steeds tot de kerkschat van Hoch-Elten. Men zou verwachten, dat hoge Keizerlijke bescherming een Stift zij vrijwaren tegen plundering en afgifte van bezit, toch was de Keizer niet altijd bij machte zijn Vazallen macht en wet op te leggen. In de tijd dat Theophano leefde moest zij al een machtsstrijd rond het Stift meemaken.

Zoals reeds in dit artikel beschreven; Graaf Wichmann was een machtig persoon. Hij bezat niet alleen in Vlaanderen maar ook in Gelderland veel grondgebied en behoorde dus tot de 'Rijksgroten'.

Hij had vier kinderen; Liutgard, de eerste Abdis van de Ellener Abdij; Hildegardis, die later Graaf Dirk van Holland zou huwen; Adela, de jongste dochter die Graaf Imad van Renkum zou trouwen; en één zoon die al jong overleed. Zijn dochter Adela zou in de toekomst voor veel narigheid zorgen.

Kort na 973 stierf Graaf Wichmann. Omdat zijn zoon al jong overleden was, moest de erfenis verdeeld worden tussen de drie dochters. Tien jaar voor zijn dood was de Gravenburcht te Elten al omgebouwd tot een klooster, waar Liutgard Abdis werd. Mogelijk was dit zijn lievelingsdochter want ze droeg de naam van zijn overleden vrouw, die in Gent op 15 oktober 962 stierf.

De jongste dochter, Adela, zinde dat blijkbaar in het geheel niet. Ze was jaloers en heerszuchtig, zoals de kronieken ook berichten. Ze had natuurlijk ook haar goede kanten, ze was zeer kunstzinnig. Op haar slot in Doorwerth bij Arnhem had ze zelfs een kunstschool waar zij en andere dames tapijten vervaardigden van zelf gesponnen en geveerde wol. Ook weefden ze daar linnen maar ook borduurkunst beoefenden de dames. Zo leest men dat er niet alleen tapijten, maar ook goudbrocaten paramenten voor de eredienst vervaardigd werden. Apart vermeldt de schrijver: '...een zijden kelkdoekje, kunstig geborduurd, ten geschenke gegeven aan haar vriend en beschermer, Aartsbisschop Heribert van Keulen'. Maar een andere schrijver laat weten dat haar stem schreeuwend was als een 'man-wijf', waarbij het rollen van haar ogen een onrustige natuur karakteriseerde. Het 'heerssen' kon ze botvieren op de leerlingen van haar kunstschool. Maar er kwam een grote verandering in haar leven toen rond 978 haar echtgenoot stierf en spoedig daarna ook haar vader.

Ook stierf in dit zelfde jaar Keizer Otto II in Rome. Voor Adela kwam nu de weg vrij boze plannen te verwezelijken waarmee zij waarschijnlijk al langer rondliep. Al direct na de dood van haar vader, vorderde zij van haar zus Liutgard, de Abdis, de grond terug die haar vader het stift had geschonken. Deze schenking had volgens Adela moeten gebeuren met toestemming van al de kinderen en dit was volens haar niet gebeurd. Zij vond, wat Elten betrof, het ging om gebied dat slechts 'uitgeleend' was gedurende het leven van haar vader. Liutgard voelde echter niets voor een teruggave en zonder dat een overeenkomst kon worden bereikt stierf zij op 22 oktober 990. Volgens de historischrijver Alpertus zou Adela haar zus vergiftigd hebben, enkele medeplichtigen kwamen op Keizerlijk bevel in de gevangenis terecht of werden zwaar gestraft.

De aanstichtster werd blijkbaar niet vervolgd en kreeg daardoor nu helemaal 'vrij spel'.

Al direct na de dood van haar zuster overweldigde ze dan ook met haar soldaten de Elterberg. Ongetwijfeld moet de dood van de alom bekende en zeer geliefde Abdis Liutgard het gesprek van de dag zijn geweest, zeker op de burcht in Nijmegen. Ook Otto II had nog tijdens zijn leven geprobeerd te bemiddelen, maar nu regeerde Theophano voor haar nog onmondige zoontje Otto. Ongetwijfeld stond zij aan de kant van de Abdis en zal zich zeker met de eigendomsrechten van het Rijksstift hebben ingelaten toen zij in 991 naar hier kwam. Een Rijksstift kon je zomaar niet vervreemden, zou ze met dit doel voor ogen nu naar Nijmegen gekomen zijn, om deze zaak nu maar eens recht te zetten? We weten het niet...

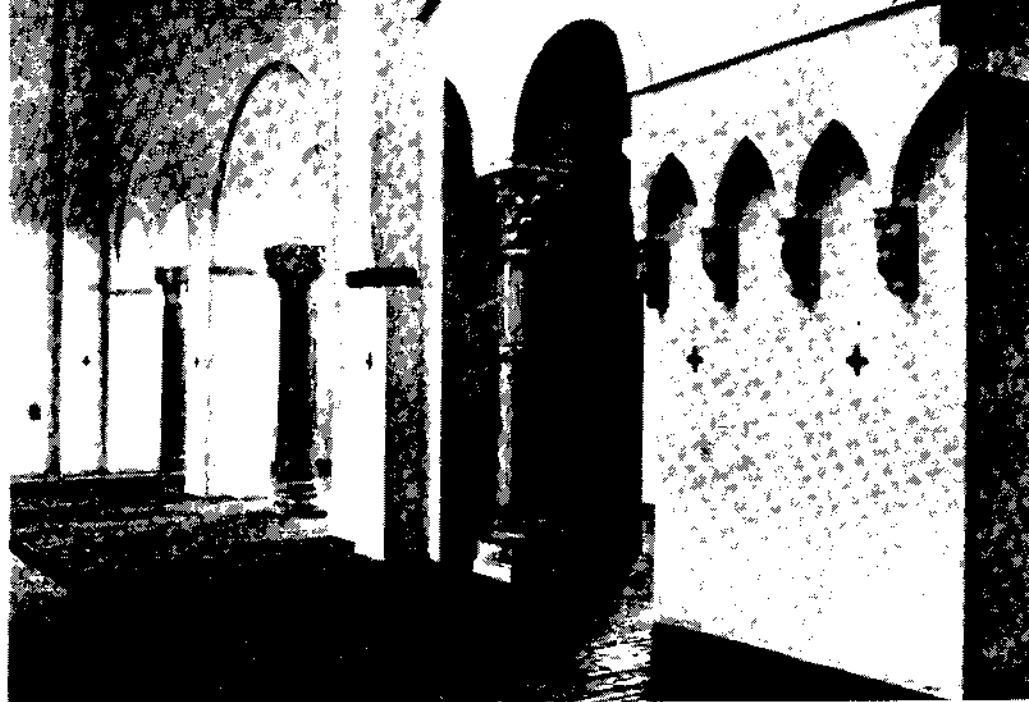
Theophano en Adela moeten elkaar zeker goed gekend hebben, Thietmar von Merseburg vertelt er terloops over. De controversen tussen deze twee sterke vrouwen zou wel eens de oorzaak geweest kunnen zijn van de dood der Keizerin. Adela kan zich immers bedreigd gevoeld hebben door Theophano die de aanspraken op het Stift niet deelde. Zij, als Keizerin, was verantwoordelijk voor dit Rijksstift, waarvan er maar vier waren in het gehele Rijk. Zonder twijfel is er de gebruikelijke 'hoordag' geweest op de burcht in Nijmegen, misschien wel een Rijksdag. Hier zullen de oorspronkelijke bezitters zeker geklaagd hebben over het onrechtmatige bezetten van het Stift door Adela en haar handlangers. Deze zal zeker ook naar de burcht ontboden zijn, om verantwoording af te leggen. Zo zou het best wel eens kunnen zijn, dat zij Theophano in geheime opdracht heeft laten vermoorden. In de kronieken is er sprake van bloedvergiftiging, maar ja...

Het is al merkwaardig genoeg dat de monnik Alpertus van Metz het uitvoerig heeft over de rol van Adela be-

treffende Elten, want deze abdij lag toch wel ver van Metz. Sprekende over Adela's borduurkunst schrijft hij; '...ja, zeker was dat de enige edele kant die wij van haar kennen.' Een andere schrijver noemt haar een 'Medea' en vermeldt ook nog dat zij op hoge leeftijd nog altijd zeer vitaal was. Zeker is dat deze ondernemende vrouw nergens voor terugschrok.

Na de dood van Theophano regeerde haar schoonmoeder Adelheid over het Rijk als voogdes voor de elf jaar oude Otto III. Op de Nijmeegse burcht werd hij op zijn toekomstige taak voorbereid onder leiding van de hofkapalaan Bernward, die later als bisschop van Hildesheim grote bekendheid zou krijgen. Sinds 980 was ook Johannes Philagetus, een Griek, eveneens verbonden aan het Hof, ook deze behoorde tot de opvoeders van Otto III. Later zal een tijdgenoot van Paus Gregorius V (996-999) diens leven in verzen opschrijven. Daarbij roemt hij de schitterende opvoeding die ook deze Paus in zijn jonge jaren te Nijmegen kreeg in de tijd dat Theophano nog leefde. De burcht moet in de laatste decennia van de 10e eeuw een brandpunt van cultuur zijn geweest, wat Otto in Nijmegen leerde heeft hij wel tijdens zijn korte regeringsperiode uitgedragen. Nadat hij door de 'Ridderslag' in september 994 meerderjarig was geworden en de regering van Adelheid had overgenomen, werd een der eerste regeringsdaden, het probleem Elterberg. Adela moest zich terugtrekken 'onder smaad en schande werd ze verjaagd..' zo staat te lezen.

Adelheid in het verre Italië had nooit enige belangstelling getoond voor dit probleem, het was voor haar zo ver weg, maar Otto werd al tijdens zijn opvoeding als het ware met zijn neus op de feiten gedrukt. Voor Adela was het een enorme afgang, maar ze trok er zich weinig van aan. Het jaar daarna huwde zij met

Zyfflich
Noorzijde van de middenschip.arkaden

Zyfflich
Komposiet-Kapitelen, Keulen ? rond 970
respectievelijk Noord- en Zuidzijde
van het middenschip

Graaf Balderik, die ook alleen met het idee rond liep zijn bezit te vergroten. Deze valt opnieuw de Abdij aan zogauw de Koning weg is. Het was blijkbaar meer een wraakoefening. Het interieur van de kerk wordt vernield, een gevangene in de boeien geslagen.

De Koning laat al spoedig Balderik van de berg verdrijven, door voorspraak van invloedrijke personen komt hij er met een geldboete vanaf. Als 'zoenoffer' sticht hij daarna dan een klooster op zijn landgoed 'Zyfflich'. Maar het blijft onrustig, zodat de zoon van Theophano opnieuw een Rijksdag te Nijmegen bijeen roept in december 996. Balderik en Adela worden ter verantwoording geroepen, en met de hand op de relieken van de H. Vilus verplichten zij zich alle goederen van het Elter Stift terug te geven en zich van verder geweld te onthouden. Het was ongetwijfeld een illustre gezelschap dat toen op de burch aanwezig was. Getuigen waren onder meer; Aartsbisschop Wiligis van Mainz en bisschop Hildebold van Worms.

Doch het echtpaar bleef onvermoeid in boosheid, want na de dood van Otto III in 1002 wordt opnieuw het Stift aangevallen. Maar de inmiddels nieuwe Keizer Heinrich de tweede grijpt onmiddellijk in.

Voor Maria Lichtmis; 2 februari komt hij naar Nijmegen en roept opnieuw een Rijksdag bijeen. Adela en Balderik bogen weer rouwmoedig voor de Keizer en erkenden nu dat een verder tegen de wil van hem ingaan hun totale ondergang zou betekenen. Maar het bloed kruipt waar het niet gaan kan! In haat en afgunst probeerde ze nu van haar zoon Bisschop Meinwerk van Paderborn zijn eigendom van enkele landgoederen rond de Elterberg af te nemen door deze aan anderen te schenken, ook dit mislukte uiteindelijk.

Thietmar von Merseburg noemt Adela; 'de oude slang'! Het aantal narigheden dat dit misdadigers-echtpaar hierna nog aanrichtte is niet te tellen! In het jaar

Zyfflich
Atlanten-kapiteel in de arkaden langs het middenschip.
Keulen ? , rond 970.

1017 stierf Adela, eveneens vergiftigd! Vier en dertig jaren lang had ze het leven van vrome mensen op de Elterberg verzuurd, nu werd ze slachtoffer van haar eigen wreedheid. Voor het portaal van Petrus Dom te Keulen begroef men haar. Ze had naamlijk tijdens haar leven in een vrome bui, marktrechten in Rees aan de Rijn afgestaan aan genoemde Domkerk en daarmee het recht verworven op deze begraafplaats.

In de hierop volgende jaren troffen vele rampen de stad Keulen. Omdat bij de inwoners natuurlijk wel bekend was wie voor de Dom begraven lag, maar ook hoe zij geleefd had, kreeg de aanwezigheid van Adela's graf de schuld van alle elende.

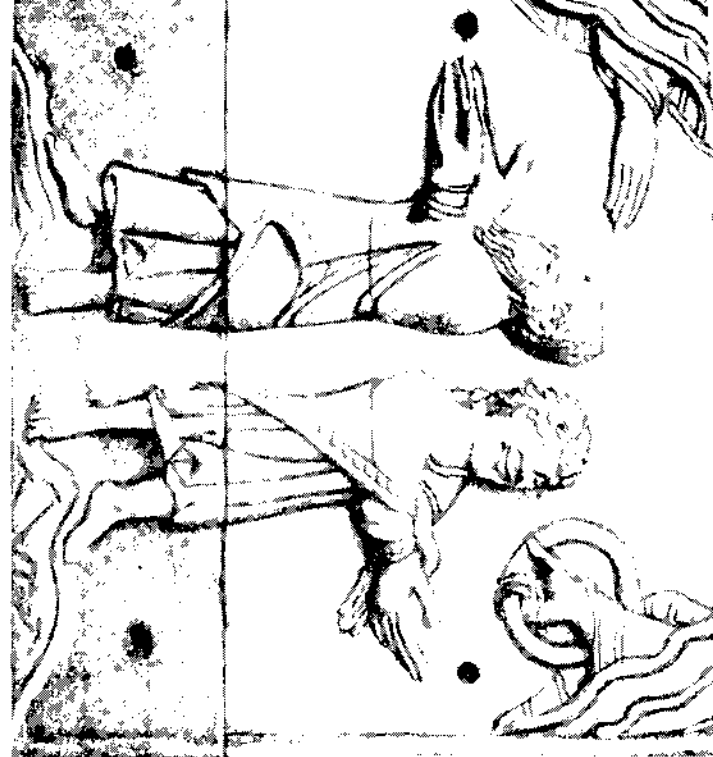
Na de dood van Balderik in 1021 voerde men dan ook de stoffelijke resten over naar Zyfflich, waar ze naast haar man opnieuw werd begraven in de door hem gestichte kerk.

ZYFFLICH

Zoals hiervoor al werd vermeld stichtte Graaf Balderik een 'monasterium' op zijn bezittingen 'Safflica' het tegenwoordig geheten Zyfflich. Dit moet geweest zijn tussen 996 en het jaar 1000. Er was alleen sprake van een klooster, dit zou kunnen betekenen dat hier reeds een kerk stond, evenals in Elten het geval was. Het ligt ook wel voor de hand, omdat deze kerk gebouwd is op een terp van hoge ouderdom, mogelijk was hier reeds vroeger een oude heidense offerplaats. Het patronage van de kerk, de heilige Martinus zou er op kunnen wijzen dat er voor de Ottoonse kerk een nog oudere uit de Frankische tijd heeft gestaan. Martinus was de beschermheilige van het Frankische Koningshuis.

Volgens overlevering werd de in opdracht van Balderik gebouwde grotere kerk in 1010 ingewijd door Heribert; aartsbisschop van Keulen, een goede bekende van het echtpaar. Het is geen wonder dat Heribert goede be-

Kranenburg
aain en Abel, ivoor Xe eeuw.

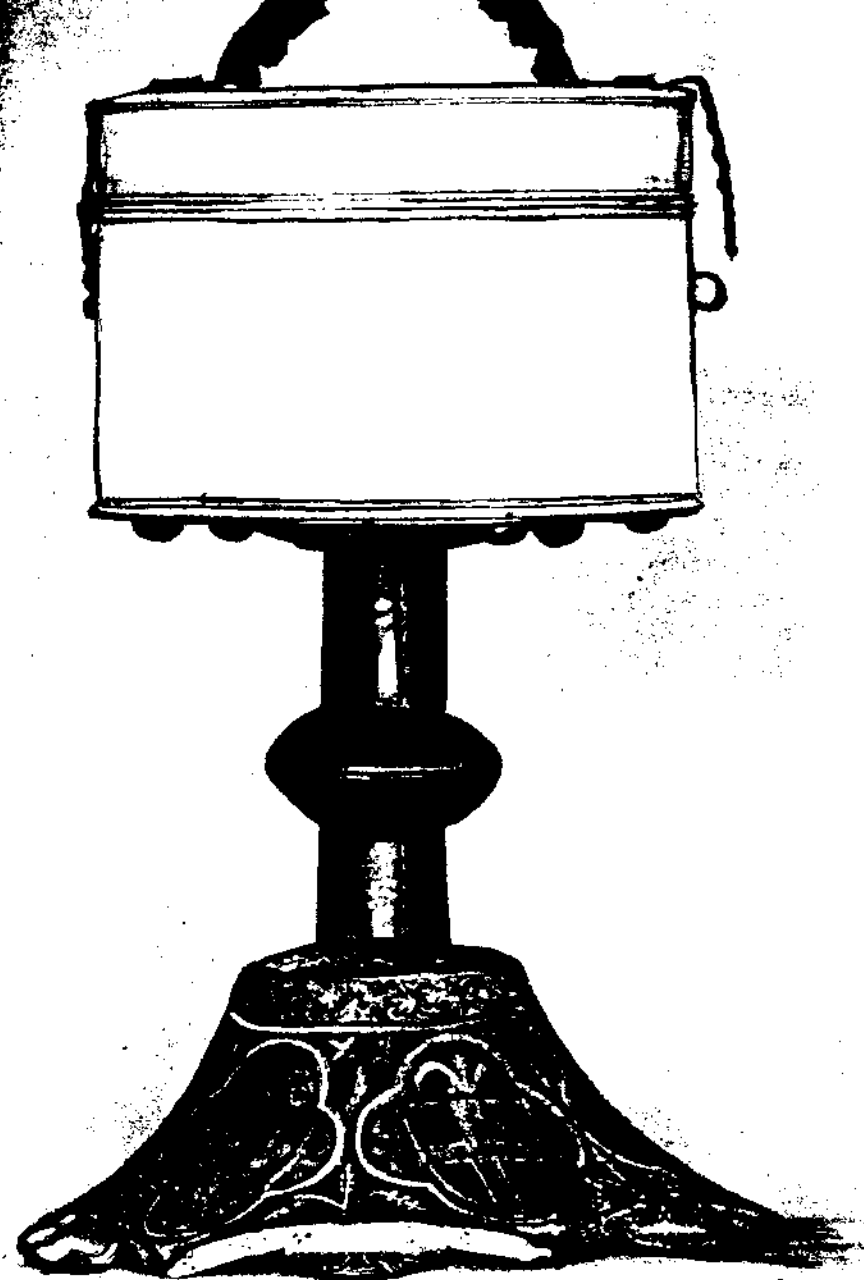

Kranenburg
Engel in aanbidding, ivoor Xe eeuw.

trekkingen onderhield met Adela, want deze had hem vele goederen geschonken tot in Velp en Wijk bij Duurstede toe. Na haar dood confiskeerde Keizer het landgoed te Zyfflich en stelde de Graaf van Kleef als toezicht- houder aan, maar eigenaar bleef het aartsbisdom Keulen. In de 14e eeuw echter erkende erkenden de Graven van Kleef dit eigendom niet meer en namen het recht in eigen hand. Het telkens weer onderwater lopen van de omliggende gebouwen, noodzaakten de kloosterlingen een ander onderkomen te zoeken. Ook omdat de onveiligheid groter werd betrokken zij in het nabij gelegen omwalde Kranenburg een nieuw klooster.

Een bijgaande tekening laat zien hoe de ker in Zyfflich er begin 11e eeuw uitzag. voor een klein gehucht met een dito klooster, een vrij groot gebouw. Deze kerk was ongeveer 32 meter lang, jammergenoeg zijn van deze bouw slecht resten over; enkel zuilen arkaden en kapitelen. Al in de 14e eeuw moesten delen van de kerk gerestaureerd worden. Van de Ottoonse bouw zijn vooral de kapitelen belangrijk vooral die met atlanten zijn zeer zeldzaam, vermoed wordt dat ze in 970 in Keulen werden vervaardigd. De figuren, vooral de koppen, doen denken aan het beroemde Gero-kruis uit de Dom dat daar nog heden hangt. Er zijn sporen van een 'hergebruik', misschien uit een Keulse kerk die toen juist vergroot werd, de bekendheid met Heribert zal hier niet vreemd aan zijn. Andere kapitelen zijn versierd met bladmotieven en omdat ze verschillend van vorm zijn moet aangenomen worden dat deze uit diverse gebouwen afkomstig zijn. De zuilen blijken romeins van herkomst waarschijnlijk ook de laatstgenoemde kapitelen. Er zijn hier nog meer fragmenten van de Ottoonse kerk te vinden. Jammer blijft dat deze kerk in de laatste wereldoorlog zo veel geleden heeft, ze werd gelukkig met veel gevoel voor traditie gerestaureerd, evenals die in Elten. Dit zal iedereen direkt opvallen bij een bezoek.

Kranenburg

Ciborium: voet en nodus 13e eeuw
ivorendoos 4e-6e eeuw
nu in Westf. Landesmuseum, Münster

Tot slot wil ik er U nog op wijzen dat Kranenburg in zijn Kerkschat onder meer een cilindervormig ivoren doosje bezit duidelijk van oosterse herkomst. Nu zijn dergelijke doosjes veelvuldig in omloop geweest, zowel in Oost als West, vooral in de laatromeinse tijd. In de Dom te Xanten zult U ook een dergelijk doosje vinden, maar dan met figuren uit de Grieks-romeinse mythologie. Hoewel met heidense voorstellingen versierd, gebruikten de christenen tot ver in de middeleeuwen deze in hun soort zeldzame doosjes, om er het Heilig Brood (Eucharistie) in te bewaren. Het doosje in Kranenburg kan zowel uit Byzantium als Italië afkomstig zijn, en kan dus via Theophano in Elten terecht gekomen zijn, om daar via Balderik in Zyfflich en van hier tenslotte in Kranenburg te belanden. De reis van kunstvoorwerpen kan soms zeer wonderlijk zijn. Het bedoelde doosje is aan het museum in Münster in bruikleen gegeven.

Ook Elten heeft verlies geleden aan kunstschaten. Een zeer groot koepel-reliquiarium uit de 12e eeuw kan men nu in een Londens museum bezichtigen, Begin 19e eeuw was men zo dom deze kostbaarheid, waarvan de versiering bestond uit émailles en ivoren beeldjes te verkwanzelen voor enig geld.

De sporen van Theophano hebben mij wel op diverse zijwegen gevoerd, het zij mij vergeven. Ik heb meer een 'sfeerbeeld' willen geven van het gebied om Nijmegen tijdens haar leven en kort daarna. In Nederland is nu eenmaal zeer weinig over Theophano bekend. Voor hen die meer willen weten verwijs ik naar de uitgebreide scriptie van mijn hand; Keizerin Theophano en het Valkhof; dit alles in het Valkhofnieuws 6e jaargang no 2 1984.

Henk Schoonwater. Pasen 1991.

DE OOSTERSE KERK

door: B.Groen.

Het is moeilijk te spreken van dé Oosterse kerk. Er zijn vele Oosterse kerken en zij worden juist gekenmerkt door een grote verscheidenheid. Armeens, Slavisch, Grieks, Koptisch, Arabisch, Georgisch, Syrisch, Mayalam zijn niet bepaald talen die sterk op elkaar lijken. De Russisch-Orthodoxe kerk is maar duizend jaar oud, de Syrische kerk bestaat daarentegen al bijna tweeduizend jaar. In sommige landen zoals in Griekenland, neemt de Orthodoxe kerk een grondwettelijk vastgelegde bevoorrechte positie in. In landen als Rusland en Roemenië is de orthodoxie decennia lang door het communistisch regime onderdrukt en begint zich nu pas enigszins aan de repressie te ontworstelen. In het Midden-Oosten vindt men christelijke eilanden in een islamitische zee.

In het hindoeïstische India leven de Thomas-Christenen. Behalve verschillen in taal, ouderdom en maatschappelijke positie bestaat er onderscheid naar de jurisdictie. Daarmee hangen de organisatie van de kerk en de officiële leer en liturgie nauw samen. Er bestaan hier drie grote groepen:

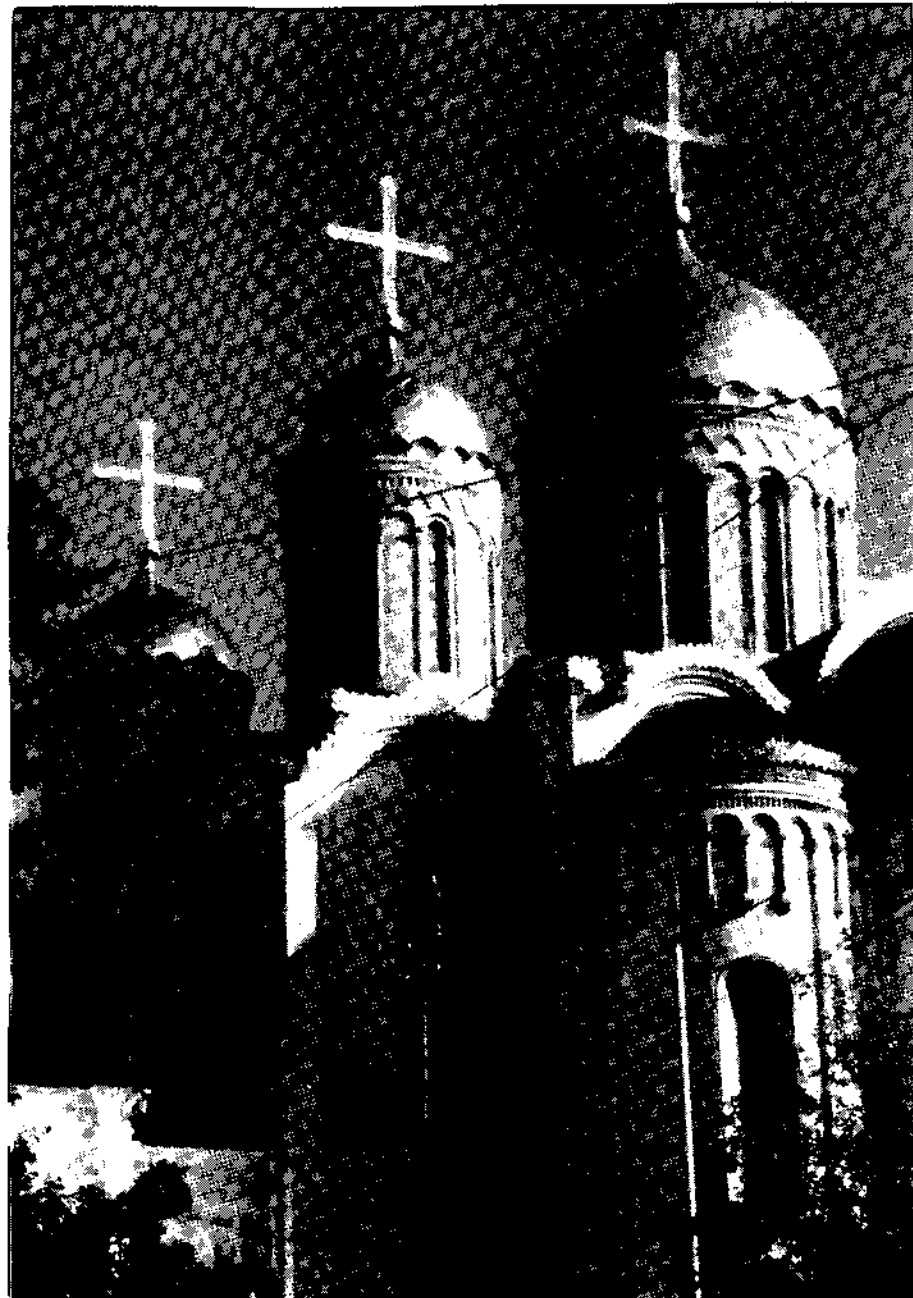
1. DE BYZANTIJS ORTHODOXE KERKEN; deze hebben alle dezelfde geloofsbelijdenis (namelijk die van Nicea-Constantinopel, welke op enkele wijzigingen na ook die van de Westerse kerk is), hetzelfde canoniek recht en dezelfde liturgie. Ze volgen de Byzantijnse ritus. Ze komen voort uit het voormalig Byzantijns Rijk en zijn cultuur of zijn door missionering vanuit dat Rijk ontstaan. De Byzantijns orthodoxe kerken zijn onderling onafhankelijk. De patriarch van Constantinopel, die in Istanboel zetelt, vervult een ereprimaat, geen juridisch primaat, zoals de paus dat in de Rooms-Kathol-

lieke kerk heeft.

Welke kerken behoren nu tot deze groep? Allereerst het al genoemde patriarchaat van Constantinopel. Dat wordt ook wel het 'oecumenisch patriarchaat' genoemd, niet zozeer vanwege zijn oecumenische gezindheid, als wel omdat men in het vijfde-eeuws Constantinopel vond, dat dit hét patriarchaat van de toenmalige bekende bewoonde wereld (in het Grieks: oecumene) was. Onze Keizerin Theophano is uit dit patriarchaat afkomstig; hierin is zij als kind groot gebracht. Was de kerk van Constantinopel in de tiende en elfde eeuw wellicht de sterkste christelijke kerk, anno 1991 vormt zij nog maar een tamelijk kleine gemeenschap van 4 à 5 miljoen gelovigen. Grote gebieden die vroeger onder Constantinopel vielen, behoren nu tot andere zelfstandige Orthodoxe kerken. Ook de eeuwenlange islamisering heeft haar tol geëist. Het patriarchaat van Constantinopel is griekstalig. Andere Grieks-Byzantijnse kerken zijn de nationale kerken van Griekenland en Cyprus. De oude patriarchaten van Alexandrië, Antiochië, (zetel in Damascus) en Jerusalem, zijn sterk ge-Arabiseerd, hoewel de hogere clerus in Alexandrië en Jerusalem krampachtig aan het Grieks vasthoudt. Er zijn ook grote Slavische kerken, zelfs een Romaanse: de patriarchaten van Moskou, Servië, Roemenië, en Bulgarije. Verder zijn er nog Orthodoxe kerken in Georgië, Polen, Tsjecho-Slowakije, Finland, Albanië en in nog enkele andere landen. Men schat dat alles bijeen ongeveer 100 à 130 miljoen mensen tot de Byzantijnse kerken behoren.

2. DE ANDERE ORTHODOXE KERKEN; samen tellen die ongeveer 25 miljoen christenen. We vinden hier kerken die door allerlei oorzaken van de Byzantijnse Rijkskerk zijn losgeraakt en een eigen weg op gingen. Oorzaken waren vooral het nationalisme (men voelde zich onderdrukt in het Byzantijnse Rijk en men wilde onafhankelijk zijn,

de politieke situatie in het algemeen, met name in Perzië, dat buiten het Romeinse Rijk lag, verder taal-kwesties, verkeerde vertalingen en verzet tegen of onwetendheid over bepaalde concilies, vooral het concilie van Chalcedon uit het jaar 451. Zo ontstonden er vijf zelfstandige kerken:

- a. De 'Katholieke en Apostolische kerk van het Oosten' ofwel de Perzische kerk. Zij noemt zich tevens soms de 'Assyrische' kerk. Haar leden worden door tegenstanders ook wel als 'nestorianen' betiteld.
- b. Het Syrisch-Orthodox patriarchaat van Antiochië (zetel in Damascus). In de Nederlandse pers worden Syrisch-Orthodoxen vaak 'christen-Turken' genoemd. Tegenstanders nemen meestal de term 'Jacobieten' in de mond.
- c. De Armeens-apostolische kerk.
- d. Het Koptisch-Orthodox patriarchaat, dat zich in Egypte bevindt.
- e. Het Ethiopisch-Orthodox patriarchaat.

De kerken in Egypte en Ethiopië zijn getalsmatig nog tamelijk sterk, de andere zijn in de afgelopen duizend jaar tot kleine gemeenschappen teruggebracht. Van de Armeniërs bijvoorbeeld zijn er op het einde van de vorige en aan het begin van deze eeuw in het ondergaande Osmaanse Rijk vele honderdduizenden om het leven gebracht.

3. DE MET ROME GEÛNIEERDE KERKEN; In het jaar 1054 ontstond na een proces van eeuwenlange vervreemding van elkaar de definitieve religieuze breuk tussen Rome en Constantinopel. Sindsdien hebben delen zowel de Byzantijnse als de andere Orthodoxe kerken zich opnieuw formeel bij Rome aangesloten met behoud van hun eigen ritus. Dat deden zij, omdat ze onder de geestelijke en/of financiële invloed van de kerk van Rome waren komen te verkeren of omdat ze onder politieke

en sociale druk zaten van landen waar het rooms-katholicisme de staatsgodsdienst was. Er zijn nu ongeveer vijftien miljoen Oosters-katholieken.

De belangrijkste groeperingen hiervan zijn de Oekraïens-katholieken, die in onze dagen sterk van zich doen spreken, de Roemeens-katholieken, de Maronieten in Libanon, de Melkieten, die onder meer in Israël zitten, de Chaldeeën in Iran en Irak en de Syro-Malabaren en Malankaren in Zuid-India.

In dit beknopte artikeltje zijn maar enkele summiere gegevens geboden over de Oosterse kerken. Voor wie zich verder wil verdiepen in dit onderwerp, bestaan er verschillende mogelijkheden.

1. Instituut voor Oosters Christendom.
Erasmusplein 1, 65 25 HT NIJMEGEN tel. 615603-080
Hier wordt universitair onderwijs gegeven (ook voor auditores) en wetenschappelijk onderzoek verricht. De bibliotheek bezit ongeveer 23.000 boeken en abonnementen op ongeveer 150 tijdschriften. Het instituut geeft ook het tijdschrift 'Het Christelijk Oosten' uit, dat artikelen, kronieken en boekbesprekingen over allerlei aspecten van de Oosterse kerken bevat.
2. Apostolaat voor de Oosterse Kerken. 013-
Dr. Nuijensstraat 4, 50 14 RL TILBURG tel. 368985
Dit is een organisatie van de Rooms-Katholieke kerk met als doelen gebed, Oosterse liturgievieringen, studie, voorlichtingsactiviteiten in Nederland en financiële steun aan de Oosterse Kerken. Meer informatie hierover vindt men in de bladen 'Pokrof' en 'Oosterse christenen nabij'.
3. A.A. Brediusstichting.
Kasteel Hernen, 66 16 AH HERNEN tel. 08873-1387
Hier vinden studiedagen en cursussen plaats over cultuur en talen van landen waar oosterse christenen zich bevinden. Er is een mooie bibliotheek.

KEIZERIN THEOPHANO EN KEULEN

Waarom Theophano een speciale binding met de stad Keulen kreeg is wel te verklaren. Kerk en wereld waren in die tijd nog diep met elkaar verweven en Keulen bood haar nu juist hierdoor veel herinneringen aan het geboorteland.

Een oom van haar man, Bruno, die al in 953 tot aartsbisschop in Keulen was aangesteld maar daarbij de rang van Aartshertog bleef houden, regeerde voor haar tijd vaak als plaatsvervanger van de Keizer in de noordwestelijke landen, als Otto I ver over de Alpen in de zuidelijke Rijksdelen noodzakelijk lang moest verblijven.

Rond 960 sticht Bruno buiten de romeinse stadsmuren van Keulen een klooster voor Benedictijner monniken. Bij deze plaats stonden reeds een hospitaal met een oude kerk toegewijd aan St. Pantaleon. Al spoedig begon men met de bouw van een grotere kerk.

Als Theophano voor het eerst Keulen bezoekt is deze bouw nog steeds niet voltooid. Zij geeft opdracht de bouw te bespoedigen en met een indrukwekkend westwerk te bekronen.

Al spoedig worden in de 10e eeuw ook Cosmas en Damianus als patroonheiligen genoemd. Omdat al deze heiligen in de oosterse kerk hoogvereerd werden blijkt hier duidelijk invloed van Theophano.

Mogelijk heeft zij tijdens een van haar vele bezoeken aan dit klooster de wens uitgesproken in de Pantaleonkerk begraven te worden.

Als men dus in 991 na het overlijden van de Keizerin in Nijmegen haar stoffelijke resten plechtig naar de Pantaleonkerk in Keulen brengt om hier voor altijd begraven te worden gebeurt dit dus op een plaats waaraan zij vele herinneringen had zowel oostelijke

OUDE COSMAS EN DAMIANUSKERK IN GROESBLEEK
ROUWBEGIN 10e EEUW.

als westelijke.

Wie waren nu deze 'oostelijke' heiligen; Pantaleon, Cosmas en Damianus? Het zijn in feite levensverhalen die zich heden in onze welvarende maatschappij nog dagelijks afspelen.

Pantaleon werd in de stad Nikomedië in het toenmalige oostromeinse Rijk geboren (3e eeuw) als kind kreeg hij al volop gelegenheid zich te ontwikkelen en bij de verdere studie blijkt dat deze jongeman een veel belovende arts gaat worden. Zijn roem bereikt daarna dan ook al spoedig de familie van Keizer Galerius waar hij aan het Hof als lijfarts wordt aangesteld. In een welvarende maatschappij, omgeven door allerlei luxe, ontbreekt het hem aan niets. Toch begint na een ontmoeting met christenen zijn bonte levenswijze te veranderen. Na een lange innerlijke strijd wordt hij in het geheim ook lid van een groep christenen. Ook al door een versoberende manier van leven komt zijn overtuiging toch in het licht. Dit tot grote ergernis van een inmiddels nieuwe Keizer Diocletianus, die zich zeer anti-christelijk opstelde en met alle middelen probeerde deze opkomende geloofsrichting uit te roeien. Hij ontnam Pantaleon alle rechten zodat deze gedwongen was te vluchten en zijn beroep voortaan in het geheim uit te oefenen onder de 'outsiders' waartoe ook de meeste christenen behoorden. Verraden door een vroegere tegenstander, werd hij opgepakt om na een verderende opsluiting en gruwelijke marteling vermoord te worden. Vlak voor het sterven maakte hij zijn vergeving aan de beulen nog kenbaar, dit maakte diepe indruk op alle medegevangenen.

Reeds in de vijfde eeuw wordt hij in de oosterse-kerk 'de Heilige' genoemd en veel aangeroepen bij ongeneeslijke ziekten.

Cosmas en Damianus waren mogelijk tweelingbroers en uit Arabië afkomstig en volgden al jong onderricht bij Pan-

St. Pantaleon. Glas in loodraam heden in de Dom te Keulen. Ontstaan ongev. 1450/55.

taleon. Onder invloed van hem, gingen ook zij in het geheim tot het christendom over. Al spoedig komen beide broers met hun overtuiging tevoorschijn als zij in Cilicië hulp bieden aan verpauperden en uitgesto-
tenen. Een punt bepaalde vanaf nu hun leven; delen met mensen in nood. Overal werd hun werk gesteund en gewaardeerd. Tijdens de vervolgingen rond 300 werden Cosmas en Damiaan verraden door een geheim-agent van Lysias, vertegenwoordiger van Diocletianus en ge-
vangen gezet. Na een vernederende behandeling werden zij naar Nikomedië voor de rechterstoel van de Keizer gebracht. Bij de weigering van Cosmas en Damianus hun overtuiging 'af te zweren' hadden zij, nog de moed de Keizer op zijn tekortkomen te wijzen ten opzichte van de laagste bevolkingsgroepen, hierop gaf Diocletia-
het bevel hun te onthoofden.

Dit door de bevolking sterk afgekeurd besluit was oorzaak dat zij in de herinnering van iedereen voort-
leefden als 'hemelse helpers' voor mensen in moeilijk-
heden. Zij werden aangeroepen door vrouwen in ver-
wachting en als beschermers voor pas geboren twee-
lingen.

Ook Groesbeek ten oosten van Nijmegen bezit een Cos-
mas en Damianuskerk. Bij onderzoekingen in 1953/54
werden hierin resten van een zeer oud zaalkerkje ge-
vonden uit de 10e eeuw. (Zie V.H.nieuws, 9e jaarg, no 4,
'Over Groesbeek gesproken' door Thom Luijben)

Ook hier heeft men dus sporen van Theophano ontdekt,
in het bos gelegen bezat Groesbeek een 'Rijkshof' mo-
gelijk vond hier in de omgeving de vroege bevalling
plaats. Juist het patronaat kan een aanwijzing zijn dat
hier niet één maar twee kinderen geboren werden.

Theophano heeft zeker op haar levensweg vele sporen
nagelaten maar ook sporen gevonden die aan haar 'thuis-
land' herinnerden, zeker in Keulen waar zij haar laus-
te rustplaats wenste en ook kreeg.

DUIZEND JAAR GINGEN VOORBIJ, NU OPNIEUW AKTUEEL!!

Meer als duizend jaar geleden, in 972; was men in
Constantinopel al geruime tijd aan het onderhandelen
over een mogelijk huwelijk van de Saksische troonop-
volger van het west-Romeinse Rijk, Otto II, met een
Byzantijnse Keizerdochter.

Haar naam werd geheim gehouden, tot bij de eerste ont-
moeting in Rome, waar zij als 'Theophano' bekend werd,
het was toen in het jaar 972.

Waarom men haar naam zo lang verborgen hield is niet
meer te achterhalen. Mogelijk werd zij pas na lang
wikken en wegen uit meerdere kandidaten gekozen om-
dat zij gezien haar nog jeugdige leeftijd van 14 jaar
het beste bij de 17 jarige Otto scheen te passen; of
dat intriges aan het keizerlijk Hof pas op het laatste
moment een beslissing mogelijk maakten.

De onderhandelingen waren zeker door veel 'binnen- en
buitenpolitieke' oorzaken zeer moeilijk, ook al gezien
het prestige van de oostromeinse Keizer.

Al veel vroeger was een plan; het west- en oostro-
meinese heersershuis door een alliantie te verbinden
mislukt. Dit was het rond 950 in overweging genomen
huwelijk tussen Hadwig von Schwaben en de Byzantijnse
kroonprins. Er waren Keizerlijke vertegenwoordigers
vanuit Byzantium naar het westen gezonden waar ook
een ikonenschilder bij was, mogelijk om de kroonprins
door een afbeelding van Hadwig von Schwaben een
voorstelling van zijn toekomstige bruid te kunnen ge-
ven.

Over deze, door de Byzantijnse kunstenaar gemaakte af-
beelding, zijn slechts sprookjes-achtige verhalen ach-
ter gebleven. Zo heeft men b.v. later gemeend of ver-
zonnen, dat Hadwig bij het poseren opzettelijk met de
mond en haar ogen trok, omdat zij helemaal niet naar
Byzantium wilde om daar te trouwen.

Ivoor; eind 10e eeuw (Bamberg)

Ivoor; eind 10e eeuw; (Aken)

Men kan bij dit merkwaardig verhaal aannemen, dat Hadwig door haar direkte omgeving in deze afbeelding of oerbeeld niet herkend werd omdat het in Byzantijnse stijl geschilderd was.

Mogelijk waren er ook nog andere oorzaken, het huwelijk ging niet door.

Toch komen in deze geschiedenis duidelijk smaakverschillen tussen oost en west naar voren en kunnen oorzaak zijn geweest dat later Theophano zonder voorgaande afbeelding onbekend naar Rome kwam.

Geheel anders ging het hier later met de ikonen, die geen afbeelding meer waren van nog levende personen, maar Christus, Maria, Apostelen of heiligen voorstelden. Omdat hier een 'overeenkomen' niet belangrijk was werden deze afbeeldingen, zeker als zij uit kostbare materialen bestonden, gerespecteerd en verzorgd om eeuwen later bij een beter kunstbegrip ook zorgvuldig bewaard te worden. Zelfs na de reformatie bleven vele ikonen uit piëteit behouden en zijn nu nog in diverse musea te bewonderen.

De grote hoeveelheid ikonen uit de tijd van Theophano en Otto III, die nog over west-Europa verspreid zijn, kunnen slechts op deze wijze aan ons zijn doorgegeven.

In het middelpunt staan, zoals bij Byzantijnse ikonen uit de 10e eeuw niet anders te verwachten is afbeeldingen van Christus zowel geheel of in halfafbeelding, ook in het centrum van een groep b.v. Passie voorstellingen. Hierna volgen dan de Madonna-ikonen; Maria met Kind, ook als half figuur of wat minder vaak, geheel staande.

Terwijl de uit ivoor gesneden Christus-afbeeldingen uit $\pm$ 1000 heden zeer ver uit elkaar verstrooid zijn, is het verbazingwekkend hoeveel Maria-ikonen zich nog in het vroegere Rijksgebied bevinden of tot voor kort

Ivoor; eind 10e eeuw. (Utrecht)

nog ontdekt werden.

Wij kunnen aannemen dat Theophano, die persoonlijk een groot vertrouwen stelde in de Heilige Maagd en dit ook naar buiten toonde, op zijn minst hiermee het begin van de middeleeuwse Mariaverering in het Westen heeft ingeleid.

Het bekendste, misschien ook wel fraaiste voorbeeld van een Madonna in 'halffiguur' is in de schatkamer van de Dom in Aken te zien op een Ottoonse boeken omslag. Ook Bamberg en Leipzig bezitten zulke ikonen, echter telkens duidelijk vervaardigd door andere kunstenaars.

De vele verdere afbeeldingen die U hier in het westen kunt vinden, worden teveel om op te noemen. De 'Aachener Kunstblätter', vooral Band 43, 1972 geeft over al deze zaken een enorm uitgebreide en vakkundige informatie.

De mooiste Byzantijnse Maria-ikonen blijven toch de 'geheel afbeeldingen' uit Theophano's levenstijd. Een van de meest opvallende hierin is de ivoorafbeelding die in Utrecht wordt bewaard en vermoedelijk afkomstig is uit de keizerlijke Palts te Nijmegen. Ook in Luik is eveneens nog een 'geheel afbeelding' te vinden, waarschijnlijk afkomstig uit Aken of Maastricht, plaatsen waar Theophano ook vaak verbleef.

Rond 1800 werd een tot dan volkomen onbekend relief ontdekt wat bij de kunstkenner grote opschudding veroorzaakte. In ivoor gesneden, stelt het de Keizerkroning voor van de jonge Theophano en Otto door Christus. Al spoedig werd het vermoeden uiggesproken dat deze afbeelding vervaardigd moest zijn in het zuiden van Italië en duidelijk voor het keizerlijk paar was bestemd. Men ontdekte ook, dat de beschrifting later moest zijn aangebracht, waarschijnlijk in een tijd toen men hier in het westen het Grieks niet meer volledig

kende. Mogelijk was dit oorspronkelijk een familie bezit, misschien een bezit van een van haar dochters en verdween het later bij plunderingen, verwisselde vaak van bezitter, werd verkocht, verruild en zo wist de eigenaar totaal niet meer de herkomst of de waarde. Zo werd het dan twee honderd jaar geleden door een kunstkenner 'ontdekt'!

Vrijwel zeker moet het uit het nederrijnse gebied afkomstig zijn geweest.

Deze indrukwekkende afbeelding die wij opnieuw bij dit artikel zullen plaatsen kwam reeds eerder ter sprake in ons Valkhofnieuws en wel in ons Thema-nummer: zesde jaargang no. 2 . De Heer H.Schoonwater schrijft hierbij het volgende:

Dit ivoor is zeker door een griekse kunstenaar gemaakt en een uniek stuk waarop een westers Keizer is uitgebeeld in griekse kleding, Otto draagt de 'Loros' het keizerlijke. Zijn rechterhand maakt het bekende griekse redenaarsgebaar, zijn linkerhand is verhuuld uit eerbied voor Christus. Otto en Theophano dragen beide het 'stemma' met paarden hangers als teken van hun waardigheid. Typerend zijn vooral twee dingen; terwijl Christus en Theophano op een 'podest', een voetbankje van heersers staan, bevindt Otto zich op een verhoging, voorstellende een overwonnen vijand. Wie daarmee bedoeld werd blijft in het vage. Christus houdt niet alleen zegenend zijn handen op de hoofden van het echtpaar, maar ook zalvend met de duim op het voorhoofd; dit wijst duidelijk op het Keizer-zijn 'bij de gratie van God'. De drie personen staan onder een baldakijn gedragen door getorste zuiltjes. Het dak is getooid met palmladeren een symbool van overwinning evenals de figuren waarop Otto staat. De palmen bedoelen de overwinning van Christus op de dood.' U ziet uit dit kort overzicht dat historie zelfs na duizend jaar opnieuw interessant en actueel kan zijn!

Ivoor; eind 10e eeuw. (Parijs)

EEN WERKELIJKE SCHATKAMER IN ESSEN.

Op zaterdag 15 juni hebt U de mogelijkheid een zeer waardevolle kunst in de schatkamer van de Münsterkerk in Essen te gaan bewonderen. Bewonderen is het juiste woord voor deze schitterende verzameling aan Byzantijnse kunst uit de tijd van Keizerin Theophano. Enkele delen hieruit willen wij in dit artikel met U bespreken. Op de eerste plaats, de koningskroon van Otto III, enige zoon van Theophano, de beroemde gouden Madonna en de fraaie zevenarmige kandelaar.

U weet, de driejarige zoon van Theophano werd op 25 december 983 in Aken tot Koning gekroond. Deze extra kostbare kroon(tje) bleef door toeval bewaard tot in onze dagen, hier in deze schatkamer.

Het is de oudste 'lelie-kroon' die bekend is, prachtig versierd met edelstenen en paarden. Opvallend is hierbij een blauwe saffier en een ingesneden 'aladin' (vrouwenhoofd). Dit laatste is mogelijk uit de 7e eeuw van een vroeger kunstvoorwerp afkomstig.

Deze oorspronkelijke kinderkroon werd later wat ingekort, zodat deze geplaatst kon worden op een Maria-beeld in de abdij-kerk te Essen, de gouden Madonna, in de oktobermaand. (Mariamaand)

Mogelijk nog tijdens de regering van Theophano werd in ongeveer 990 door Mathilde, de abdis van het damesklooster in Essen, opdracht gegeven een Madonnabeeld te ontwerpen. Het bestond oorspronkelijk geheel uit een houtkern bedekt met dunne goudplaten de rechterhand van haar op de arm gedragen Kind is later in zilver vernieuwd. De afbeelding is 74 cm hoog. De ontwerper heeft de afbeelding symbolisch bedoeld als 'Zetel der Wijsheid' in het denken van de 10e eeuw. De Moeder met Kind zit dan ook nadrukkelijk op de gouden troon van Salomon de Wijze. Het beeld is zelfs

KONINGSKROON VAN OTTO III WAARMEDE HIJ IN HET JAAR 983 IN AKEN TOT KEIZER WERD GEKROOND. DE JONGEN WAS TOE ONGEVEER DRIE JAAR OUD.

nu nog zeer indrukwekkend en straalt inderdaad een geheimzinnigheid uit naar de beschouwer.

De zevenarmige kandelaar is in zijn soort wel de oudste die voor ons bewaard bleef. Duidelijk zijn hier Byzantijnse invloeden zichtbaar. Ook dit kunstwerk is in opdracht van Mathilde, die een kleindochter was van Otto de Grote, tot stand gekomen. Aan het voetstuk bevindt zich een horizontale band met als inschrift: Abdis Mathilde liet mij ontstaan en heeft mij aan Christus toegewijd.

De zevenarmige kandelaar werd in brons gegoten en bestaat uit meer als veertig onderdelen. Hoog ongeveer twee meter dertig, armbreedte een meter, acht en tachtig.

Achter in de huidige Münsterkerk(Dom) staat deze oude lichtdrager als een symbool van toenadering tussen Joden en Christenen. (Een zevenarmige kandelaar stond in het oude Israël in elke gebedsruimte.)

Wij kunnen niet nalaten ook nog de aandacht te vestigen op het zeer kunstvolle evangelie-boek, met een schitterend uitgevoerde koft die gedeeltelijk in ivoor werd uitgesneden, uit de tijd van Abdis Theophano. Zij was de kleindochter van Keizerin Theophano en bestuurde het damesstift hier in Essen waar ook haar grafsteen heden nog te zien is.

Slechts enkele museumstukken hebben wij hier besproken. De unieke verzameling in de schatkamer heeft veel meer te bieden! Een vakkundige rondleiding is ons al toegezegd, evenals in het ikonenmuseum te Recklinghausen. Voor slechts dertig gulden heeft U een onvergetelijke dag!

Na overmaking op giro; 4438363 t/v de Valkhofvereniging, zenden wij U het programma en busnummer toe. U bent tegen de avond om acht uur weer in Nijmegen. Zeker de moeite waard om mee te gaan!

'THEOPHANO'; EEN NIEUWE LEVENSBESCHRIJVING

Bij uitgeverij 'Wienand' Weyertal 59 in Keulen is een boek verschenen van Helmut Fuszbroich: Theophanu; die Griechin auf dem deutschen Kaiserthron. Fraai uitgevoerd en zeer overzichtelijk zult U hier een goed gefundeerde levensbeschrijving vinden van de voor ons niet onbekende Keizerin Theophano. Wij kunnen U dit pocket zeer aanbevelen! Bij elke boekhandel in Duitsland verkrijgbaar.

Een kort deel willen wij U voorleggen; over de kinderen van Theophano.

Vijf kinderen kregen Theophano en Otto II, vier meisjes en een jongen. Bij de geboorte van het eerste kind was de Keizerin ongeveer 17 jaar oud. Theophano die haar man steeds vergezelde bij alle reizen de veldtochten inbegrepen, aanvaardde zelfs alle moeilijkheden daarbij als zij in verwachting was. Kwam de geboorte in zicht dan trok zij zich meestal terug in een klooster vaak bij Benedictinessen om hier de nodige medische verzorging te vinden. Deze kloosters ontvingen dan als dank voor de verleende hulp speciale voorrechten. Omdat deze begunstigen in oorkonden werden bevestigd was het mogelijk door navorsingen de volgorde der geboorten te ontdekken die tussen 977 en 980 hebben plaatsgevonden.

Het eerste kind; Adelheid, schonk Theophano einde zomer begin herfst 977 het leven, vermoedelijk in een klooster bij Metz, want Otto II schenkt dan op verzoek van Theophano het klooster Bouxières daar meerdere privileges. Om voor deze dochter een goede opvoeding veilig te stellen, brachten de ouders het kind in 980 naar een klooster voor adellijke dames in Quedlinburg. Later trad Adelheid toe tot deze kloostergemeenschap als kanonissin, zij behield hierbij de mogelijkheid om

te kunnen huwen. Toen zij in 999 tot abdis werd gekozen legde zij de 'eeuwige gelofte' af en trad volledig tot de kloostergemeenschap toe. Naast het klooster in Quedlinburg had Adelheid via een 'personele unie' ook verbinding met het Cyriakusstift in Gernrode en het Vredener 'Damenstift', tot haar dood op 14 november in 1043.

De tweede dochter werd in het voorjaar van 978 geboren vermoedelijk in het klooster St.Gertrud te Nijvel, welk tot Theophano's bezittingen behoorde, of mogelijk in de omgeving van Maastricht. De 'juiste plaats' is niet meer te achterhalen omdat het Keizerpaar uit de stad Aken ontsnapte tijdens de overval van de Frankische Koning en het kind tijdens de vlucht werd geboren. De naam van de dochter werd Sophia (Wijsheid), zij was de eerste prinses in het westen met een Griekse naam. Otto II, maakt de naam bekend op een oorkonde van 27 september 979 voor het Damesstift in Gandersheim. Sophia kwam als klein meisje al in dit klooster dat door een nicht van haar vader bestuurd werd. Tien jaar later, in 1002, trad zij toe tot de kloostergemeenschap en werd na de dood van de abdis Gerberga tot haar opvolgster gekozen. Ook zij hield via een 'personele unie' verbinding met het Stift in Essen. Sophia stierf 27 of 30/31 januari 1039, 61 jaar oud in het klooster te Gandersheim.

Een derde dochter kwam mogelijk in juli of augustus 979 in of bij Gandersheim op de wereld. Omdat Theophano in een op 27 september geschreven oorkonde, als 'beschermvrouwe' van dit klooster hierop wordt genoemd, is te vermoeden dat zij hiermede de hulp haar verleend bij de geboorte van haar dochte Mathilde heeft beloond. Haar derde kind, Mathilde is als enige later in het huwelijk getreden. Haar man was Graaf Ezzo, Paltsgraaf van Lotaringen. Zij woonden in Braunweiler, westelijk van Keulen waar de Graaf zijn familie

bezittingen beheerde. Het in adellijke stand ongelijke paar, kreeg tien kinderen die later allen belangrijke functies hadden.

Mathilde die in 1025 in de ouderdom van 46 jaar stierf werd evenals later haar man in 1034, in het koor van de St.Nikolaas-abdijkerk in Braunweiler begraven. Over een vierde dochter van Theophano geeft slechts één oorkonde aanwijzingen. Dit op 8 oktober 980 geschreven document vermeldt dat Otto II, in de Salvator-kapel te Frankfurt am Main een schenking doet voor het zielenheil van een dochter: 'pro anima filie nostre'. Omdat Otto III eveneens in 980 werd geboren, einde juli of begin augustus, moet voorgenoemd meisje een tweelingszus zijn geweest van de latere troonopvolger. Zij moet tijdens de geboorte of kort erna, in ieder geval vóór de datum op de oorkonde al zijn overleden. Omdat op de oorkonde geen naam wordt genoemd, moet het kind dus in elk geval nog voor de doop gestorven zijn.

De enige zoon van Keizerpaar werd in 980 in het bij Kleve gelegen Ketilwald (Rijkswald; mogelijk in Groesbeek?) onderweg van Aken naar Nijmegen geboren. De door de ouders lang verwachte troonopvolger ontving zoals gebruikelijk bij de doop de naam van zijn vader en grootvader; Otto. In 983 werd Otto III, bij de dood van zijn vader tot koning gekroond en in 996 tot Keizer. Hij stierf nog ongehuwd op 24 januari in de stad Rome en werd naar zijn wens in de paltskapel te Aken bij het graf van zijn grote voorganger Karel de Grote begraven.

Tot zover slechts enige interessante gegevens uit: THEOPHANO; DIE GRIECHIN AUF DEM DEUTSCHEN KAISERTHRON van Helmut Fuszbroich, uitgeverij WIENAND/KEULEN.

Wij willen U nogmaals met nadruk dit boek aanbevelen!

THEOPHANO HERDENKING IN NIJMEGEN.

Vrijdag 31 mei is de Valkhofkapel geopend vanaf 14 u. Er staat een Nikolaas-ikoon opgesteld die een dag later symbolisch de weg volgt zoals 1000 jaar geleden de stoffelijke resten van Theophano naar Keulen werden overgebracht. In de Pantaleonskerk wordt deze ikoon voor altijd opgesteld bij haar graftombe.

Om 17 uur bezoeken buitenlandse gasten de Nikolaaskapel waarna om 18 uur een Byzantijns-klokkenspel is te horen bij de resten van de St. Maartenskapel. (ruïne) Precies 19 uur volgt dan in de Petrus-Canisiuskerk aan de Molenstraat een korte oosterse Vesperdienst, waarbij ook de Nikolaas-ikoon staat opgesteld.

Na afloop om 20 uur, ontvangst van de buitenlandse gasten door de burgemeester van Nijmegen op het stadhuis.

Vanaf zaterdag 19 mei is tevens in de Valkhofkapel een informatieve tentoonstelling te bekijken over het leven van Keizerin Theophano. (Samenst. M.Schenkels)

Zaterdag 1 juni vertrekken vanaf het stationsplein in Nijmegen bussen naar Keulen waar met geïnteresseerden uit de grensregio en Keulen een officiële herdenking in de Pantaleonskerk zal plaatsvinden. (Kost. 35.-)

15 juni bustocht naar Recklinghausen en Essen (kosten 30.- (ook giro Valkhofver.4438363)).

Zaterdag 17 en 24 Augustus kunt U een Ottoonse grenslandroute volgen, folder spoedig verkrijgbaar bij Valkhofvereniging, V.V.V. enz.

Dit gehele programma werd mede mogelijk gemaakt door subsidie van: Het Anjerfonds, de Provincie Gelderland en de Gemeente Nijmegen.

Theophano Commissie.